

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

1.1. ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΑΓΩΓΗ

Κοινωνία με απλά λόγια ονομάζεται συνήθως ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων όλων των ηλικιών, που είναι οργανωμένοι σ' ένα σύστημα κι έχουν κοινό πολιτισμό. Ή είναι «ένα δίκτυο αλληλοεπιδράσεων μεταξύ ατόμων, ομάδων και οργανώσεων, οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους με καθορισμένο τρόπο δράσης, συμπεριφοράς, αξιών και κανόνων»¹.

Η κοινωνία, ως ζωντανός οργανισμός στο πέρασμα του χρόνου, εξελίσσεται και υπόκειται σε αλλαγές, οι οποίες μεταβάλλουν τη δομή και την οργάνωσή της, που επηρεάζουν τις αντιλήψεις των μελών της, γιατί ταυτόχρονα αλλάζουν κι οι ανάγκες τους. Συγχρόνως κάθε κοινωνία τείνει να διατηρείται στο πέρασμα του χρόνου, ώστε καταβάλλεται η προσπάθεια να δημιουργούνται τέτοιοι θεσμοί που συμβάλλουν στη διατήρηση και στην προστασία της. Ένας τέτοιος θεσμός είναι κι αυτός της αγωγής, ο οποίος προετοιμάζει τα αναπτυσσόμενα άτομα να ασπάζονται τις κυρίαρχες αντιλήψεις και παράλληλα να εξυπηρετούν τις ανάγκες του συστήματος.

Λόγω αυτής της ιδιομορφίας, διαπιστώνεται στην πορεία του χρόνου ότι η αγωγή διαφέρει από εποχή σε εποχή και από κοινωνία σε κοινωνία. Γι' αυτό διαφορετική ήταν η αγωγή στην αθηναϊκή δημοκρατία του Περικλή, η οποία προσπαθούσε να δημιουργήσει άτομα με πνευματικές και σωματικές ικανότητες (καλούς καγαθούς), που θα μπορούσαν να ανταποκριθούν στις ανάγκες της καθολικής και άμεσης δημοκρατίας, καθώς και σ' αυτές της υπεράσπισης της πατρίδας στα πεδία των μαχών. Στον Μεσαίωνα η πνευματική μόρφωση δεν ήταν αναγκαία, παρά μόνο η ικανότητα στη χρήση των όπλων (ιππότης).

Στη σύγχρονη κοινωνία, η αγωγή έχει πολύπλευρους στόχους, οι οποίοι είναι πνευματικοί, κοινωνικοί, ηθικοί, πολιτιστικοί και σωματικοί. Αλλά κι οι επιμέρους στόχοι, έχουν διαφορετικό περιεχόμενο από εκείνους παλαιότερων εποχών, γιατί οι ανάγκες σήμερα διαφέρουν.

1.1.1. Η αγωγή

Educatio στα λατινικά, education στα γαλλικά και αγγλικά, Erziehung στα γερμανικά, αγωγή στα ελληνικά σημαίνει αφ' ενός μεν το σύνολο κάθε δυνατής

βοήθειας που παρέχεται στους νέους για να διαμορφωθούν σε «άνθρωπο», αφ' ετέρου δε τη συμβολή στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς και της στάσης απέναντι στον εαυτό τους και στους άλλους (χαρακτήρας, ηθικότητα, κοινωνικότητα κ.λπ.).

Ο άνθρωπος ανήκει στο ζωικό βασίλειο, γι' αυτό από βιολογικής άποψης έχει πολλά κοινά με τα ζώα. Πολλά είδη ζώων και εντόμων ζουν σε αγέλες, ζουν σε κοινωνίες, ώστε η συμπεριφορά τους διαφέρει από εκείνα που βιώνουν ως μονάδες. Όμως η συμπεριφορά των ζώων και στις δύο περιπτώσεις ανάγεται σε ένστικτα που είναι γενετήσια, αφού όλες οι αντιδράσεις τους ανάλογα με την περίπωση είναι καθορισμένες, ρυθμισμένες και επαναλαμβανόμενες. Αυτό σημαίνει ότι οι δραστηριότητες των ζώων είναι ενστικτώδεις ενέργειες, οι οποίες γίνονται για την επιβίωσή τους και εκφράζονται με συγκεκριμένη συμπεριφορά².

Ο άνθρωπος έχει κι αυτός ένστικτα. Γι' αυτό πολλές δραστηριότητές του είναι επίσης ενστικτώδεις. Όχι όμως όλες, όπως στα ζώα, έστω κι αν πολλές απ' αυτές είναι συγκεκριμένες και επαναλαμβανόμενες. Αυτό το γεγονός κάνει σαφές πως οι δραστηριότητες του ανθρώπου δεν ανάγονται μόνο σε βιολογικούς παράγοντες. Σε σύγκριση με τα ζώα, ο άνθρωπος παρουσιάζει «πενία ενστίκτων»³.

Με τη γέννησή του ο άνθρωπος είναι εντελώς αδύναμος και χρειάζεται ξένη βοήθεια για να επιβιώσει. Αντίθετα, άλλα θηλαστικά είδη υψηλής κατηγορίας είναι εφοδιασμένα με πολλές ικανότητες, που τα επιτρέπουν να δραστηριοποιούνται στο περιβάλλον αμέσως με τη γέννησή τους. Η ανάπτυξη του ανθρώπου κι η ένταξή του στο είδος του δεν είναι αποτέλεσμα μόνο βιολογικών δραστηριοτήτων. Πολύ περισσότερο χρειάζεται κοινωνική συμπαράσταση, για να μπορέσει να ενταχθεί στο μικρό ή μεγάλο κοινωνικό σύνολο. Αυτό συμβαίνει με την πρωτογενή κοινωνικοποίηση, που περιλαμβάνει μια συγκεκριμένη αγωγή. Ένα ανθρώπινο ον, το οποίο με τη γέννησή του θα βρεθεί έξω από τους συνανθρώπους του, είναι αδύνατο να εξελιχθεί σε πραγματικό άνθρωπο. Ο βιολογικός του εξοπλισμός δεν αρκεί για να του προσφέρει την απαιτούμενη «ανθρώπινη» συμπεριφορά, που είναι χρωματισμένη με την κοινωνική συμπεριφορά. Στη φάση αυτή είναι ακόμη «ένα εν δυνάμει κοινωνικό ον». Έτσι, μετά τη βιολογική γέννηση, αρχίζει η διαδικασία του εξανθρωπισμού, η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί, ως δεύτερη κοινωνικο-πολιτιστική γέννηση.

Η αγωγή του ανθρώπου, που ξεκινά με τη γέννησή του, ακολουθεί συνήθως δυο στάδια: Το πρώτο και βασικό είναι αυτό που λαμβάνει χώρα μέσα στην οικογένεια και στον κοινωνικό περίγυρο του ατόμου. Το δεύτερο είναι αυτό που επιτελείται μέσα στους φορείς (σχολείο, εκκλησία, στρατό, αθλητικό σωματείο κ.λπ.). Το πρόβλημα, όμως, που προκύπτει είναι ποιους συγκεκριμένους σκοπούς θα πρέπει να έχει η αγωγή, για να οδηγήσει τα παιδιά στην ενηλικίωση και να τα

εντάξει στη σημερινή πολύπλευρη, πολύπλοκη, ελεύθερη, ανταγωνιστική και άκρως επικίνδυνη κοινωνία. Η αγωγή της οικογένειας, συνεπικουρούμενη από εκείνη της εμπειρίας και του παραδειγματισμού της καθημερινής ζωής στον κοινωνικό περίγυρο, γίνεται ασυνείδητα, όπου το παιδί μαθαίνει να λειτουργεί σύμφωνα με τους κανόνες της κοινωνίας, για το τι επιτρέπεται και τι απαγορεύεται, καθώς και να ανταποκρίνεται στις προσδοκίες των άλλων. Άτομα που καταφέρνουν να προσαρμοσθούν σ' αυτήν την αυθόρμητη κοινωνική αγωγή, γίνονται εύκολα αποδεκτά από το κοινωνικό σύνολο. Αντίθετα, εκείνα που δυσκολεύονται να αφομοιώσουν τους κοινωνικούς κανόνες, ρέπουν στην παραβατικότητα και συχνά χαρακτηρίζονται ως μη κοινωνικά ή απροσάρμοστα.

Η χρηστή αγωγή των παιδιών είναι μια πολύ δύσκολη υπόθεση, την οποία αντιμετωπίζουν όλοι οι γονείς. Επειδή οι γονείς δεν είναι επαίοντες παιδαγωγοί, προσπαθούν με τον δικό τους τρόπο να διαπαιδαγωγήσουν σωστά τα παιδιά τους. Και συμβαίνει συχνά ή να είναι πολύ φιλελεύθεροι ή πολύ αυστηροί. Όμως τόσο η απόλυτη ελευθερία, όσο και η αυστηρότητα, οδηγούν σε λανθασμένους δρόμους που καταλήγουν στο να γίνονται τα παιδιά απροσάρμοστα και να έχουν άπειρα ψυχολογικά προβλήματα. Επίσης η άγνοια των γονέων τους εμποδίζει να αντιληφθούν πως ο άνθρωπος δεν έρχεται στον κόσμο σαν μια «tabula rasa», σαν ένας καθαρός πίνακας, επάνω στον οποίο μπορεί κανείς να γράψει ό,τι θέλει, αλλά ότι έχει βιολογικές και κληρονομικές καταβολές που προδιαγράφουν κατά ένα μέρος τον χαρακτήρα του. Δηλαδή, κάτι που καθιστά τη διαπαιδαγώγηση φοβερά δύσκολη.

Το γεγονός αυτό κάνει σαφές ότι το αρχικό πρόβλημα βρίσκεται στους ενήλικες, στην παλαιά γενεά, η οποία είναι επιφορτισμένη με τη διάπλαση και διαπαιδαγώγηση της ανερχόμενης νέας γενεάς. Δηλαδή, στο πώς θα την εντάξει στο ευρύ κοινωνικό σύνολο, ως χρήσιμη και ικανή.

Από την άλλη πλευρά τα παιδιά κι οι έφηβοι που θέλουν να εισέλθουν στον χώρο της μεγάλης κοινωνίας για να καταλάβουν μια σεβαστή θέση, δεν γνωρίζουν τα προβλήματα της ζωής και έτσι επαφίενται στην καθοδήγηση και στις ικανότητες των ενηλίκων. Όμως η κατάληψη μιας θέσης στη μεγάλη κοινωνία της επίδοσης δεν είναι μόνο θέμα της κοινωνικότητας, αλλά και των ικανοτήτων που εκφράζονται με γνώση και δεξιότητες. Έτσι, σε ποιους δρόμους οφείλουν να οδηγηθούν οι νέοι άνθρωποι, πώς πρέπει να είναι η καθοδήγησή τους και ποια μέσα οφείλει κανείς να χρησιμοποιεί γι' αυτό τον σκοπό, αποτελούν από την αρχαιότητα τα μεγάλα ερωτήματα της αγωγής.

Ως εκ τούτου στην πορεία του χρόνου έχουν διαμορφωθεί κάποιοι γενικοί κανόνες της παιδαγωγικής, που αποσκοπούν στο να δώσουν τη λύση στον παραπάνω προβληματισμό.

Ως βασικοί και αυτονόητοι κανόνες της παιδαγωγικής θεωρούνται **η προτροπή και η βοήθεια, ο καθορισμός και η απαγόρευση, ο έπαινος και ο ψόγος, η ανταμοιβή και η τιμωρία**. Εργαλεία που πρέπει κανείς να χρησιμοποιεί με σωφροσύνη και περίσκεψη, όταν έχει την ευθύνη της διαπαιδαγώγησης νέων ανθρώπων. Πέραν τούτου όμως οφείλει ο παιδαγωγός, στα πλαίσια των αρμοδιοτήτων του, να διαλέγεται, δηλαδή να συζητά με τα παιδιά για να τα πείθει. Όχι η επιβολή, αλλά η πειθώ είναι το σύνθημα της σύγχρονης «παιδαγωγικής», που θέλει να αναδειξει κυρίως αυτόβουλα και ελεύθερα σκεπτόμενα άτομα, καθόσον ο κυρίαρχος στόχος είναι η «δημιουργία ανθρώπων».

Η αγωγή για να έχει επιτυχία οφείλει να κινείται πάντοτε κι όχι ευκαιριακά στα πλαίσια της «εξουσιακής» (Autorität) επιρροής και της πειθαρχίας. Έννοιες που, αν και θεωρούνται παρωχημένες, εντούτοις είναι κυρίαρχες, γιατί σήμερα τόσο η «εξουσιακή» επιρροή, όσο κι η πειθαρχία δεν ανάγονται στο στρατιωτικό πνεύμα, αλλά στην αποδοχή του παιδαγωγού (γονέα, δασκάλου) μέσα από το κύρος, που εμπνέει και την παραδοχή της συμβουλής που πηγάζει από τη μεγαλύτερη γνώση και εμπειρία του παιδαγωγού. Κατά συνέπεια «αγωγή είναι η καθοδήγηση των νέων στην ενηλικίωση, μέσω της υπακοής. Υπακοή, όμως, που είναι αποδεκτή και όχι επιβαλλόμενη». Με άλλα λόγια η αγωγή είναι πάντοτε θέμα «τακτ» και ικανότητας, αφού τα παιδιά φέρουν μαζί τους την ανυπακοή, που πηγάζει από την «περίσσεια ενέργεια» και τα προτρέπει σε διαρκή κίνηση, μετάθεση και αταξία. Όπως δε επισημαίνει κι η Montessori, «τα παιδιά είναι διαφορετικά» από τους ενήλικες. Το παιδί, για παράδειγμα, αδυνατεί να συγκεντρωθεί για να προσέξει κάτι συγκεκριμένο, που ανάγεται κυρίως σε θέσεις και αντιλήψεις. Γι' αυτό πρωταρχικός στόχος στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών είναι η συνήθεια που δημιουργείται από την προσαρμογή στη διαρκώς επιτελούμενη επανάληψη. «Ακόμη κι οι αντιλήψεις της ελευθερίας, κοινωνικότητας και ηθικής προϋποθέτουν θετικές εμπειρίες από άλλους και τα ίδια τα παιδιά, που σφουρηλατήθηκαν όμως στα καλώς εννοούμενα πλαίσια της επαναλαμβανόμενης πράξης, που δημιουργεί τη συνήθεια»⁴.

Έτσι, γίνεται κατανοητό ότι η αγωγή μπορεί εύκολα να ξεστρατίσει και να έχει αρνητικά αποτελέσματα. Πολύ περισσότερο, όταν τα παιδιά μιμούνται τους ενήλικες και δυσκολεύονται να έχουν δική τους κρίση. Επίσης, είναι γνωστό ότι το παιδί αδυνατεί να αφομοιώσει αρνητικές εμπειρίες και έτσι προσανατολίζεται συνήθως στις θετικές γι' αυτό εμπειρίες. Ένα άλλο σημείο που πρέπει να προσεχθεί στην αγωγή, είναι ότι τα παιδιά ενοχλούνται από την εμπειρία της διπλής ηθικής, όπου οι ενήλικες ζουν διαφορετικά από αυτό που θέλουν να ισχύει γι' αυτά. «Τα παιδιά είναι στην απόλυτη δικαιοδοσία των γονέων (δασκάλων) τους και γι' αυτό εξαρτώμενα. Μόνο η αγάπη μπορεί να κάνει αυτήν την εξάρτηση “παραγω-

γική”. Παιδιά τα οποία δεν θα αγαπηθούν, δεν τους μένει άλλη επιλογή από το να μισήσουν τους γονείς (δασκάλους) τους. Αυτή η αναστροφή της ορθής σχέσης τελειώνει συνήθως με χωρισμό και απομάκρυνση. Όμως ένας τέτοιος χωρισμός δεν καταργεί τη σχέση γονέων-παιδιού, αλλά αντίθετα την εντείνει στην αρνητική της πλευρά»⁵.

Η πορεία της αγωγής του παιδιού επηρεάζεται δυσμενώς κατά τη διάρκεια της εφηβείας, επειδή στο παιδικό κορμί δημιουργούνται πολλές βιολογικές μεταβολές (σεξουαλικότητα), οι οποίες διαταράσσουν τον ψυχικό του κόσμο και εξ αυτού τη συμπεριφορά του. Γι’ αυτό ο παιδαγωγός οφείλει κατά την περίοδο αυτή να είναι περισσότερο ανεκτικός και να δείχνει μεγαλύτερη κατανόηση.

Βασικό σημείο της αγωγής είναι ο εμποτισμός του παιδιού με ηθικές αρχές, με τις οποίες ο ανερχόμενος άνθρωπος συγκροτείται σε μια «προσωπικότητα» στο πνεύμα της συνύπαρξης με τους άλλους. Στην εποχή μας, όπου η κοινωνία, λόγω κατάρρευσης των ιδεολογιών και των παραδοσιακών κοινωνικών αρχών, διέρχεται κρίση αξιών, η ηθική διαπαιδαγώγηση των νέων ανθρώπων αποκτά βαρύνουσα σημασία, γιατί ο ωφελιμισμός έχει κυριαρχήσει απόλυτα στους σύγχρονους ανθρώπους, σε σημείο μάλιστα που κινδυνεύει να διαλυθεί ο κοινωνικός ιστός, από την αύξηση της εγκληματικότητας. Σήμερα οι άνθρωποι ενεργούν στην πλειοψηφία τους χωρίς ηθικές αρχές, ρέπουν στην παραβατικότητα και ο μοναδικός ανασταλτικός παράγοντας που τους συγκρατεί από άνομες πράξεις, είναι η απειλή του κολασμού που επιβάλλουν οι νόμοι.

Κατά την περίοδο της αγωγής το παιδί πρέπει να γνωρίσει τους ηθικούς κανόνες με παραδείγματα, ώστε να εμποτιστεί με τις ηθικές αρχές της εμπειρίας, που θα διαμορφώσουν τη συνείδησή του, επειδή η συνείδηση του ατόμου είναι ο ύψιστος κριτής του. Συχνά τα παιδιά μαθαίνουν τις ηθικές αρχές στη «βερμπαλιστική» τους μορφή, αλλά βιώνουν στην καθημερινή πράξη την ανηθικότητα (π.χ. τηλεόραση), που διαμορφώνει τον χαρακτήρα τους. Γενικά το πρόβλημα της ηθικής αγωγής είναι πανάρχαιο (Πλάτων, Αριστοτέλης, Καντ, Σίλλερ, Χέρμπαρτ κ.λπ.) και ουσιαστικά δύσκολο.

Αναπόσπαστο μέρος της αγωγής είναι η παιδεία, δηλαδή η μόρφωση. Και ενώ η αγωγή στη στενή έννοιά της σημαίνει ανατροφή, πειθαρχία, εκπολιτισμό, ηθική, έχει να κάνει με τη συμπεριφορά και τη συναναστροφή με τους άλλους και είναι συνδεδεμένη με τα ήθη και έθιμα. Η παιδεία είναι θέμα μόρφωσης, που εσωκλείει τη γλώσσα, τις γνώσεις, τις τέχνες, τις επιστήμες και τις δεξιότητες. Οι αντιλήψεις αυτές απέκτησαν για τους Γερμανούς Ουμανιστές του περασμένου αιώνα, τεράστια σημασία, ώστε δόθηκε στη ζωή η προτεραιότητα του «θεωρητικού βίου» (vita contemplativa). Αντίθετα, οι ευγενείς της Γαλλίας και της Αγγλίας ασπά-

σθηκαν τις αντιλήψεις του «πρακτικού βίου» (*vita activa*), που αργότερα πέρασαν στους αστούς της γηραιάς ηπείρου⁶.

Η έννοια της μόρφωσης έχει ως περιεχόμενα τη ζωή και τον κόσμο, γεγονός που τη συνδέει άρρηκτα με την ιστορία, τον πολιτισμό, την κοινωνία και την επιστήμη.

Η μόρφωση είναι διαχρονική και διαρκώς μεταβαλλόμενη, γιατί οφείλει σε κάθε εποχή να προσαρμόζεται σε νέα δεδομένα. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως δεν έχει βασικές αρχές, αλλά το περιεχόμενό της εμπλουτίζεται συνεχώς με γνώσεις, αντιλήψεις και θεωρίες που είναι επίκαιρες. Καθόσον στην πορεία του χρόνου, ο άνθρωπος μπορεί να παραμένει, ως βιολογική οντότητα, σχεδόν αμετάβλητος, όμως οι ικανότητές του από την επέμβασή του στη φύση, με την οποία βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση, τον μεταβάλλουν στο μέτρο των επιτευξιών του.

Η μόρφωση, για να επιτύχει τον σκοπό της και να μεταφερθεί από τον έναν στον άλλον, πρέπει να έχει οργάνωση, πρόγραμμα, συγκεκριμένους στόχους και να συνδέεται με το σχολείο. Η παλαιότερη γενεά είναι πάντοτε επιφορτισμένη με τη μεταφορά της παιδείας στους νέους ανθρώπους, τους οποίους θέλει να καταστήσει μορφωμένους, δηλαδή να τους αναπτύξει τη γλώσσα, να τους μεταφέρει τις παραδόσεις και να τους εισαγάγει στις επιστήμες. Εντούτοις, «μορφωμένος» είναι ένας όρος μάλλον ασαφής, ο οποίος σε διάφορες εποχές έχει διαφορετικό περιεχόμενο επειδή δημιουργήθηκαν αντικρουόμενες αντιλήψεις.

Η πρώτη σημαντική αντιπαράθεση ανάγεται στον Πλάτωνα και τον Ισοκράτη. Ο Πλάτωνας υποστήριζε τη μόρφωση των τριών επιπέδων δηλαδή, τη μουσική, τη μαθηματική και τη φιλοσοφική. Η μουσική-αισθητική μόρφωση απευθύνεται στην ψυχή του νέου, που δεν μπορεί ακόμη να «σκέπτεται». Η μαθηματική μόρφωση αποσκοπεί να διαμορφώσει τη σκέψη του νέου, σε μια περίοδο που δεν γνωρίζει ακόμη τον κόσμο. Η φιλοσοφική μόρφωση, τέλος, έχει ως στόχο να οδηγήσει τον άνθρωπο στις αλήθειες της ζωής και του κόσμου. Οι αντιλήψεις αυτές επηρέασαν για αιώνες το περιεχόμενο της παιδείας στην Εσπερία.

Ο Ισοκράτης αντίθετα ήταν πραγματιστής. Υποστήριζε την καθημερινή γλώσσα (λέξις αντί λόγου) και την πραγματική ζωή (πολιτική αντί της πόλης). Όλα τα βασικά θέματα θα έπρεπε να συσχετίζονται και να αντιμετωπίζονται γενικά. Όχι από πνεύμα ενός συστήματος, αλλά της ιστορίας, όπου αυτός ο τρόπος σκέπτεσθαι εσωκλείει πατριωτικές αντιλήψεις. Μορφωμένος, για τον Ισοκράτη, είναι όποιος έχει κριτική σκέψη στα ουσιαστικά ζητήματα της καθημερινής ζωής, έχει καλή και ευχάριστη συμπεριφορά, διακατέχεται από την ικανότητα της αυτοκυριαρχίας και είναι μετριοφρων. Αυτές οι αντιλήψεις του Ισοκράτη βρήκαν εφαρμογή κατά την περίοδο του Ουμανισμού, αλλά μπορούν να ισχύουν και στην εποχή μας.

Στη νεότερη εποχή βέβαια, εμφανίστηκαν καινούργιοι προβληματισμοί ως

προς τη μόρφωση, γιατί παρατηρήθηκε ότι οι σκοποί της εκπαίδευσης δεν ταυτίζονταν πάντοτε με την πράξη. Σκοπός της μόρφωσης είναι η μεταβολή της ψυχής και του πνεύματος, η οποία θα καθιστά το άτομο ικανό να ζει, να στοχάζεται, να ομιλεί ελεύθερα για τις αλήθειες του κόσμου και να συμμετέχει ισότιμα στην καθημερινή ζωή της κοινωνίας. Αυτή η μόρφωση είναι όμως δυνατή μόνο όταν υπάρχει οργανωμένο σύστημα εκπαίδευσης, με συγκεκριμένα προγράμματα, στόχους και περιεχόμενα.

Απόρροια αυτών των προβλημάτων ήταν να δημιουργηθεί μια συγκεκριμένη «θεωρία της μόρφωσης», που θα βοηθούσε στη σωστή διατύπωση του σκοπού, των στόχων και του περιεχομένου της παιδείας. Οι χριστιανικές θέσεις αντιλαμβάνονται τον άνθρωπο ως ένα ιστορικό ον, το οποίο έρχεται στον κόσμο μεμονωμένα και ατομικά, που δεν έχει συγκεκριμένη εξέλιξη, αλλά υπόκειται στο ελεύθερο γίγνεσθαι. Έτσι, η μόρφωση είναι μια ατομική πράξη, που κάνει δυνατή κάθε διδακτική, παιδαγωγική και ανθρωπολογική μαθησιακή διαδικασία. Η θεωρία (της μόρφωσης) επεκτείνει αυτές τις αντιλήψεις στην ατομική «προσωπικότητα», που χαρακτηρίζεται όχι μόνο για την ατομικότητά της, αλλά την κοινωνικότητα και ανεξαρτησία της, που περιλαμβάνει την αισθητική και ηθική εμπέδωση.

Στα πλαίσια αυτά ο J.F. Herbart διατυπώνει τη θέση, ότι η διδασκαλία της ηθικής μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο εάν το άτομο είναι μορφωμένο και έχει ευρύτερη παιδεία. «Μαθησιακά ερεθίσματα πρέπει να δέχεται όχι ο υποκειμενικός κόσμος του ατόμου, αλλά ο αντικειμενικός χαρακτήρας του διαρκώς γινόμενου και μεταβαλλόμενου ανθρώπου, ώστε να καταστεί ικανός να επιλέγει το καλό και να απορρίπτει το κακό»⁷. Ενώ ο W.v. Humboldt είναι της άποψης «ότι η μόρφωση επιτυγχάνεται ως μια αλληλεπίδραση μεταξύ του γινόμενου Εγώ και του μεταβαλλόμενου κόσμου, η οποία όμως φθάνει στον επιδιωκόμενο εσωτερικό στόχο όταν αυτή η αλληλεπίδραση είναι ελεύθερη και ζωντανή»⁸.

Όλες αυτές οι αντιλήψεις καταλήγουν στο συμπέρασμα πως η μόρφωση έχει ανθρωπολογικό χαρακτήρα, που οφείλει να οδηγήσει στην απελευθέρωση του ατόμου.

Στη θεωρία της μόρφωσης διατυπώθηκαν στην πορεία του χρόνου τέσσερις βασικές αντιλήψεις, που διαμορφώνουν το γενικότερο πλαίσιο:

1. Μεταξύ μιας προπαιδευτικής οργανωμένης παιδείας, όπως αυτή πραγματοποιείται στις σύγχρονες κοινωνίες, και μιας μόρφωσης, όπως αυτή επιτυγχάνεται κατά την επιδιωκόμενη ατομική μάθηση, πρέπει να γίνεται διαχωρισμός. Η θεσμικά οργανωμένη παιδεία του σχολείου μπορεί να έχει μόνο προπαιδευτικό χαρακτήρα, αλλά αυτό δεν αποκλείει να έχει συγκεκριμένους και ευρύτερους στόχους μόρφωσης⁹.

2. Τόσο η προπαιδευτική, όσο κι η κύρια μόρφωση πρέπει να αποσκοπούν στις

γενικές ικανότητες και στην πνευματική καλλιέργεια, που όμως δεν επιτρέπεται να είναι είτε απόλυτα «τυπική», είτε υλική. Κάθε δραστηριότητα, εφόσον είναι αυτοδύναμη, μεταβάλλει τον άνθρωπο και ανοίγει τους ορίζοντες της ζωής και του κόσμου του. Εξαργάται, δηλαδή, από το είδος των δραστηριοτήτων, οι οποίες τον καθιστούν εσωτερικά ικανό να ανακαλύψει τις αλήθειες της ζωής, που είναι η προϋπόθεση για την επέμβαση στη φύση. Αυτή η παιδεία χαρακτηρίζεται σήμερα ως «κατηγορική μόρφωση» (kategoriale Bildung).

3. Η προπαιδευτική μόρφωση δεν μπορεί βέβαια να παραβλέψει την πολιτιστική εμπέδωση της καθημερινής λειτουργίας του ανθρώπου, αλλά ο ύψιστος στόχος της είναι να εισάγει τον άνθρωπο στα βασικά κείμενα της ανθρώπινης γνώσης, που είναι προϋπόθεση για να γνωρίσει τον εαυτό του και όλο τον κόσμο και μ' αυτόν τον τρόπο να προετοιμασθεί για την επιστημονική και τεχνολογική σκέψη. Εντούτοις, αυτή η ανθρωπιστική παιδεία δέχθηκε κριτική από πολλές πλευρές, γιατί είναι κύρια θεωρητική, αναφέρεται γενικά στον άνθρωπο και αδυνατεί να ερμηνεύσει την ιστορική, κοινωνική και επιστημονική εξέλιξή του και να εισαγάγει τον νέο στις σύγχρονες ανάγκες της τεχνολογίας.

4. Η μόρφωση πρέπει να έχει σχέση με τον κόσμο, στον οποίο οφείλει να εισάγει τον δημιουργούμενο άνθρωπο, ώστε να καταστεί ικανός να ξεπεράσει την αυτοαλλοτριώσή του, που προκύπτει με την είσοδό του, όταν είναι απροετοίμαστος, στη μεγάλη και άγνωστη κοινωνία. Το θέμα της γλώσσας μπορεί να είναι σημαντικό, αλλά η προετοιμασία και η γνώση για τα προβλήματα της ζωής είναι αποφασιστικής σημασίας για τον νέο άνθρωπο. «Η αγωγή εισάγει τον άνθρωπο στον κόσμο, καθόσον ο κόσμος ενυπάρχει σ' αυτήν και βοηθά αυτόν να τον διαμορφώσει, αφού κι αυτός διαμορφώνεται από τον κόσμο» (Schleiermacher). Αυτός ο κόσμος είναι ο ιστορικός κόσμος, στον οποίο γεννηθήκαμε, είμαστε ενταγμένοι, οφείλουμε να τον ερμηνεύσουμε και να τον διαμορφώσουμε για το κοινό καλό. Αυτό σημαίνει, με άλλα λόγια, ότι η παιδεία δεν μπορεί να είναι στατική, αλλά οφείλει να προσαρμόζεται στην κοινωνική εξέλιξη και στις ανάγκες της ζωής¹⁰.

Σήμερα, στον εικοστό πρώτο αιώνα, ο κόσμος άλλαξε σημαντικά, ως προς το παρελθόν. Δεν είναι μόνο η γιγαντιαία ανάπτυξη των επιστημών και της τεχνολογίας που άλλαξαν άρδην τη ζωή του ανθρώπου, αλλά μεταβλήθηκαν και οι κοινωνίες. Παλαιότερα υπήρχαν ξεχωριστές κοινωνίες με ξεχωριστές γλώσσες και αντιλήψεις. Τώρα ο κόσμος μεταβλήθηκε σε μια ενιαία οικουμένη, έγινε ένα παγκόσμιο χωριό (World Village). Τα τεχνολογικά μέσα, η πληροφορική και η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας έφεραν τους ανθρώπους πολύ κοντά και δημιούργησαν νέα προβλήματα στη ζωή, που άλλοτε ήταν άγνωστα. Εμπρός σ' αυτό το ιστορικό στάδιο της ανθρωπότητας, οφείλουμε να είμαστε κριτικοί, για να μπο-

ρέσουμε έτσι να δώσουμε ένα νέο νόημα στη ζωή. Η παιδεία οφείλει να ερμηνεύσει εκ νέου την ύπαρξη του ανθρώπου και να δώσει νέες απαντήσεις, ειδάλως τα κοινωνικά προβλήματα και η διαφοροποίηση της ζωής θα συνταράξουν τον άνθρωπο και θα τον οδηγήσουν περισσότερο στην αλλοτρίωση και την αυτοαλλοτρίωση.

Από την άλλη πλευρά, η σύγχρονη κοινωνία με τα ιστορικά πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα, καθώς και τους εντατικούς ρυθμούς της, καθιστά σαφείς τις απαιτήσεις της και αφήνει να διαφανεί ο νέος άνθρωπος, που είναι πνευματικά και σωματικά ικανός, λειτουργικός και αποδοτικός.

Οι αναπτυσσόμενοι άνθρωποι προσαρμόζονται προοδευτικά και ασυνείδητα στους κοινωνικο-πολιτιστικούς κανόνες και αξίες. Όμως η αγωγή είναι, εκ των πραγμάτων, προσανατολισμένη σ' αυτούς τους κανόνες και σ' αυτές τις αξίες, γι' αυτό έχει πάντοτε στόχους.

Ως κοινωνικο-πολιτιστικούς κανόνες και αξίες θεωρούμε όλες τις βασικές απαιτήσεις και κανόνες που ισχύουν σε μικρά ή μεγάλα κοινωνικά σύνολα και υποχρεώνουν τα μέλη τους να τους ακολουθούν. Έτσι, σ' όλες τις κοινωνίες και πολιτισμούς ισχύουν συγκεκριμένοι κανόνες και αξίες που μεταφέρονται πειθαναγκαστικά στους νέους ανθρώπους από τους ενήλικες, μέσω της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης. Ένας ιδιαίτερος τρόπος κοινωνικοποίησης είναι και η αγωγή. Κατά συνέπεια, «όταν ομιλούμε για κοινωνικο-πολιτιστικούς στόχους της αγωγής, προβαίνουμε στην εξής διάκριση:

- Στους γενικούς κοινωνικο-πολιτιστικούς κανόνες και αξίες ξεχωρίζουμε εκείνους που βρίσκουν εφαρμογή στην αγωγή.
- Στους κανόνες, οι οποίοι χρησιμοποιούνται στην αγωγή, ξεχωρίζουμε περαιτέρω εκείνους που μάλλον υπεισέρχονται ασυνείδητα στη διαδικασία της αγωγής και τους ονομάζουμε κανόνες επηρεασμού και εκείνους, τους οποίους συνειδητά επιδιώκουμε. Αυτοί οι κανόνες αποτελούν τους στόχους της αγωγής»¹¹.

Ως εκ τούτου οι στόχοι της αγωγής δεν είναι υποκειμενικά κατασκευάσματα της λογικής, αλλά απόρροια συγκεκριμένων αντικειμενικών ιστορικών συνθηκών. Αυτό σημαίνει με τη σειρά του ότι με τα εκάστοτε οικονομικά, κοινωνικά, πολιτιστικά και πολιτικά δεδομένα της εποχής, δημιουργούνται κυρίαρχες αντιλήψεις. Έτσι, οι στόχοι της αγωγής δεν είναι τίποτε άλλο, παρά η ανταπόκριση των ενήλικων ανθρώπων στις συγκεκριμένες ιστορικές περιστάσεις, που επιδιώκουν να επηρεάσουν τη συμπεριφορά και τις ικανότητες της αναδυόμενης νέας γενεάς.

Από τα αναφερόμενα συνάγεται ότι στους εκάστοτε στόχους της αγωγής περιλαμβάνονται τέσσερις απόψεις που είναι είτε άμεσα, είτε έμμεσα διατυπωμένες. Οι πρώτες δύο αφορούν το παρόν και οι άλλες το μέλλον. Αυτές είναι:

1. Η ερμηνεία και αξιολόγηση των δεδομένων επίκαιρων ιστορικών συνθηκών.

2. Η άποψη, ως προς τη θέση της νέας γενεάς σ' αυτήν την ιστορική περίοδο.
3. Οι σχέσεις για την περαιτέρω εξέλιξη και διαμόρφωση του συγκεκριμένου οικονομικού, κοινωνικού, πολιτικού και πολιτιστικού συστήματος.
4. Οι αντιλήψεις, ως προς τις δυνατότητες και υποχρεώσεις της αναπτυσσόμενης νέας γενεάς, στις μελλοντικές συνθήκες της κοινωνίας.

Αυτές οι απόψεις θέτουν το γενικό πλαίσιο των στόχων της αγωγής και τους προσανατολισμούς, όπου όμως οι συνειδητοί στόχοι της αγωγής είναι επιλεκτικοί.

Η επιστήμη της αγωγής εξετάζει τους στόχους της αγωγής και από μια άλλη οπτική γωνία, δηλαδή και από τη σκοπιά της «ιδεώδους παιδείας». Ως «ιδεώδης παιδεία» θεωρείται «η αντίληψη μιας συγκεκριμένης και ολοκληρωμένης συγκρότησης του ανθρώπου, την οποία η αγωγή θέτει ως στόχο και προσανατολίζεται σ' αυτόν»¹².

Συνήθως, αυτή η «ιδεώδης παιδεία» είναι η σύνθεση μιας σειράς επιμέρους επιθυμητών θεωρητικών στόχων, που συγκροτούν τον άνθρωπο, ως προς τις γνώσεις, ικανότητες, δεξιότητες και γενικά τη στάση και τη συμπεριφορά του. Ως τέτοια παραδείγματα από την ιστορία θα μπορούσαμε να αναφέρουμε του «χριστιανού ιππότη» του Μεσαίωνα, του «gentleman» της Αγγλίας, του περασμένου αιώνα κ.λπ. Όμως από την πείρα του παρελθόντος διαπιστώνεται ότι η «ιδεώδης παιδεία», που αποσκοπεί να διαμορφώσει ολόκληρα κοινωνικά σύνολα σ' έναν επιθυμητό τύπο ανθρώπου, είναι εφικτή, εν μέρει, μόνο σε κλειστές κοινωνίες με αυστηρές αρχές διοίκησης και λειτουργίας. Αντίθετα, στη σύγχρονη, δημοκρατική, ανοικτή κοινωνία, αυτός ο στόχος θεωρείται ανέφικτος και είναι καταδικασμένος σε αποτυχία, γιατί η ελεύθερη κοινωνία δίνει τη δυνατότητα να ευδοκιμήσουν διαφορετικές πολιτιστικές, ηθικές και θρησκευτικές αντιλήψεις. Επίσης αυτός ο στόχος δεν θεωρείται επιδιώξιμος, γιατί εμπεριέχει τον κίνδυνο του περιορισμού της προσωπικότητας και του φραγμού του ατόμου στις αναδυόμενες δυνατότητες και απαιτήσεις της εξελισσόμενης κοινωνίας.

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και ύστερα από τις εμπειρίες του φασισμού και του ναζισμού, εμφανίστηκε στη θέση της «ιδεώδους παιδείας» ο όρος της «ανθρώπινης εικόνας» και της «καθοδηγητικής εικόνας».

Η έννοια της «ανθρώπινης εικόνας» σχετίζεται με τους στόχους της αγωγής, κατά την οποία γίνεται η προσπάθεια της ανθρωπολογικής αιτιολόγησης της αγωγής, σε συνάρτηση με τις αρχές της επιστήμης της αγωγής, ως προς τα γενικά «χαρακτηριστικά» της ανθρώπινης ύπαρξης.

Διατυπώθηκαν αρκετές απόψεις επάνω σ' αυτήν την έννοια, που κινήθηκαν περισσότερο στο επίπεδο της επιστημολογίας και περιετράφηκαν στην αντίθεση μεταξύ της «στενότητας» των ζώων, λόγω των γενετήσιων ενστίκτων, και της «ελευθερίας της δράσης» του ανθρώπου¹³.

Καθολικοί παιδαγωγοί προσπάθησαν να διατυπώσουν τη «χριστιανική προσωπικότητα», που οδηγεί στη χριστιανική αγωγή, σύμφωνα με την οποία επιδιώκεται η δημιουργία ενός ατόμου με συνείδηση, που αντικατοπτρίζει τις αξίες και την ηθική του Χριστού¹⁴.

Όμως κι η αγωγή της «ανθρώπινης εικόνας» εγκαταλείφθηκε γρήγορα, γιατί ο καθορισμός συγκεκριμένων κανόνων αγωγής που είναι εξωκοινωνικοί και εξωπραγματικοί περιορίζει τη δράση του ανθρώπου, ο οποίος είναι ελεύθερος να αποφασίζει στις μεταβαλλόμενες κοινωνικές περιστάσεις και να εκπληροί τις υποχρεώσεις του, απέναντι στους συνανθρώπους του¹⁵.

Η έννοια της «καθοδηγητικής εικόνας», ως χαρακτηρισμός παιδαγωγικών στόχων, χρησιμοποιείται περιορισμένα και απορρέει κατά κάποιο τρόπο από τους όρους της «ιδεώδους παιδείας» και της «ανθρώπινης εικόνας», σημαίνει δε «τις αντιλήψεις συγκεκριμένων κανόνων που διέπουν τη συμπεριφορά του ανθρώπου σε βασικές περιστάσεις της καθημερινής ζωής»¹⁶.

Κι αυτός ο τρόπος της αγωγής δέχθηκε αυστηρή κριτική γιατί ειπώθηκε ότι «η αποδοχή προτύπων με αυστηρούς έξωθεν καθορισμένους κανόνες, χωρίς εσωτερική κριτική σκέψη, μπορεί να οδηγήσει τους νέους στην αυτοαλλοτρίωση»¹⁷.

Γενικά, σήμερα επικρατεί η άποψη ότι «καθοδηγητικές εικόνες» και διάφορα «ιδεώδη» που ερμηνεύουν την κοινωνική πραγματικότητα κατά το δοκούν, αρνούμενα να δεχθούν τις αναγκαιότητες του ανθρώπου στην καθημερινή ζωή, οδηγούν το κοινωνικό άτομο σε λανθασμένους δρόμους και το καθιστούν ανίκανο και δυστυχισμένο¹⁸.

Στο σημείο αυτό προβάλλει επιτακτικά το ερώτημα ποιες είναι συγκεκριμένα οι γνώσεις, οι ικανότητες και οι δεξιότητες που απαιτεί η σημερινή κοινωνία και η ζωή. Με τι πρέπει να είναι στις ημέρες μας ο άνθρωπος εξοπλισμένος; Η κοινωνία σήμερα, ως βιομηχανική, μαζική και παγκοσμιοποιημένη, έχει τις δικές της ανάγκες, απαιτεί συγκεκριμένα προσόντα και ικανότητες από τα μέλη της, έχει διαμορφώσει το δικό της πρότυπο, όπως άλλωστε και οι προηγούμενες κοινωνίες.

Στην εποχή του Ομήρου, τη λεγόμενη ηρωική (1200-800 π.Χ.), το πρότυπο ήταν ο «άριστος», ο οποίος ήταν ο σωματικά δυνατός και ρωμαλέος άνδρας, που διακρινόταν στα πεδία των μαχών. Κατά την περίοδο της αθηναϊκής δημοκρατίας (5ος έως 3ος π.Χ. αιώνας) διαμορφώθηκε ένα άλλο πρότυπο άνδρα που δε στηριζόταν μόνο στη σωματική καλλιέργεια, αλλά περιελάμβανε και την πνευματική, δηλαδή του «καλού καγαθού». Ο τύπος αυτός αναφέρθηκε και εξυμνήθηκε πολλές φορές από τους λόγιους του Μεσαίωνα που ήθελαν να αντιπαρατεθούν στη μονομέρεια της σημασίας της ψυχής, την οποία είχε επιβάλει η Εκκλησία. Από το 800 έως το 1400 μ.Χ., στη μακρινή περίοδο του Μεσαίωνα, το πρότυπο ήταν αυτό του «ιππότη», ο οποίος ήταν άριστος χειριστής των όπλων, προστάτης της χρι-

σιανικής θρησκείας και των φτωχών, αλλά πνευματικά ακαλλιέργητος και γενικά άξεστος. Αργότερα, κατά την Αναγέννηση, το πρότυπο άλλαξε και ήρθε αυτό του «βιρτουόζου», που ήταν ο άνθρωπος της αυλής των ηγεμόνων, ο οποίος ήξερε γράμματα και χειριζόταν καλά το σπαθί και το άλογο.

Στην Αγγλία του περασμένου αιώνα διαμορφώθηκε το πρότυπο του «gentleman», που ήταν ο μορφωμένος και με λεπτούς τρόπους άνδρας, που ήξερε να διασκεδάζει και να ασχολείται με τα σπορ.

Η σύγχρονη κοινωνία έχει διαμορφώσει ένα νέο πρότυπο ανθρώπου, που επεκτείνεται, σε αντίθεση με το παρελθόν, και στα δύο φύλα. Το πρότυπο αυτό δεν διατυπώθηκε από λόγιους ή από κάποιους που ήθελαν να το επιβάλουν. Μάλλον, ξεπροβάλλει μέσα από τις απαιτήσεις και τις ανάγκες της καθημερινής ζωής. Η κοινωνία σήμερα θέλει το άτομο εγκυκλοπαιδικά μορφωμένο, πολιτικοποιημένο, πολιτιστικά ενήμερο, ηθικό και σωματικά λειτουργικό, δηλαδή έναν **«καλλιεργημένο άνθρωπο»**:

«Εγκυκλοπαιδικά μορφωμένο» είναι το άτομο που έχει εγκυκλοπαιδικές γνώσεις (ιστορίας, πολιτιστικών παραδόσεων, γλώσσας, μαθηματικών, φυσικής, βιολογίας κ.λπ.), που του επιτρέπουν να στοχάζεται και να αποφασίζει ελεύθερα και να ασκεί ένα σύγχρονο επάγγελμα, το οποίο στηρίζεται στην τεχνολογία της εποχής.

«Πολιτικοποιημένος» είναι αυτός ο οποίος ενδιαφέρεται για τα κοινά και συμμετέχει στις διαδικασίες της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού.

«Πολιτιστικά ενήμερο» άτομο είναι αυτό που γνωρίζει τις εθνικές παραδόσεις της πατρίδας του και έχει γενικά σχέσεις με ό,τι περικλείει η έννοια της κουλτούρας.

«Ηθικός» άνθρωπος είναι αυτός που διέπεται από τις ηθικές αρχές και δεν κυριαρχείται από την ωφελμιστική φιλοσοφία, η οποία θέτει το ατομικό και προσωπικό συμφέρον προ κάθε συναλλαγής και πράξης του ατόμου. Αυτός που είναι σήμερα ηθικός, προτάσσει το κοινό καλό, μπροστά από το δικό του. Σέβεται και βοηθά τους άλλους, έχει φιλότιμο και αρχές.

«Σωματικά λειτουργικό» είναι το άτομο το οποίο ασκεί το σώμα του, έχει αποκτήσει σωματικές ικανότητες και δεξιότητες που του επιτρέπουν να συμμετέχει στις κοινές κοινωνικές εκδηλώσεις της καθημερινής ζωής. Ο λειτουργικός άνθρωπος μπορεί και εργάζεται, είναι παραγωγικός, αυτοεξυπηρετείται, ενεργεί αυτόνομα και είναι ανεξάρτητος.

Με δυο λόγια ο **καλλιεργημένος άνθρωπος** είναι το πρότυπο και μοντέλο της σύγχρονης μεταβιομηχανικής, τεχνολογικής και πλήρως επιστημονικοποιημένης κοινωνίας.

1.1.2. Το σχολείο

Το σχολείο είναι ο θεσμός της κοινωνίας, στον οποίο πραγματώνεται η αγωγή των νέων ανθρώπων. Ενώ παλαιότερα η αγωγή των παιδιών ελάμβανε χώρα αποκλειστικά στην οικογένεια, σήμερα αντίθετα το σχολείο είναι αυτό το οποίο καλείται να παίξει τον ρόλο της αγωγής. Όχι γιατί έχει αλλάξει η μορφή της οικογένειας, αλλά κύρια επειδή η κοινωνία έγινε πολυπλοκότερη και η είσοδος των νέων σ' αυτήν είναι δυσκολότερη και πολύ πιο απαιτητική. Η σύγχρονη μετα-βιομηχανική και τεχνολογική κοινωνία, που χαρακτηρίζεται και ως «κοινωνία της επίδοσης και της πληροφορικής», επιβάλλει αυξημένα προσόντα, τα οποία συνοψίζονται στις γνώσεις, ικανότητες και δεξιότητες. Ως εκ τούτου η κοινωνία και η ζωή είναι οι παράγοντες που καθορίζουν το πνεύμα και το περιεχόμενο του σχολείου, το οποίο καλείται να εξοπλίζει τους νέους ανθρώπους με τα στοιχεία εκείνα που είναι αναγκαία για τη συμμετοχή τους στο κοινωνικό γίγνεσθαι και στη ζωή.

Το σχολείο είναι ο χώρος της διδασκαλίας και της μάθησης, ο τόπος στον οποίο διαμορφώνονται οι χαρακτήρες και οι συμπεριφορές των αναπτυσσομένων ανθρώπων. Τα παιδιά πρέπει να αποκτήσουν γνώσεις, να διαμορφώσουν τον χαρακτήρα τους που στηρίζεται στις ηθικές και πανάρχαιες αξίες, οι οποίες απορρέουν από το φυσικό δίκαιο περί ισότητας, ελευθερίας και αξιοπρέπειας του ατόμου και των συνανθρώπων του, να γνωρίσουν τη δημοκρατία και τις πολιτιστικές παραδόσεις για να διαφυλάξουν τον πολιτισμό του έθνους, να συνειδητοποιήσουν τη σημασία της συλλογικότητας και της συνεργασίας με τους άλλους. Να αποκτήσουν πειθαρχία, κόσμα και ηθική συμπεριφορά, θάρρος και τόλμη, μα γενικά ικανότητες όχι μόνο για να συμβάλουν στην καθημερινή ζωή της κοινωνίας, αλλά για να σταθούν ελεύθερα και κριτικά απέναντι σ' αυτήν, ώστε να επιτευχθεί η πρόοδος και η κοινωνική εξέλιξη.

Διαπιστώνεται, λοιπόν, ότι στο σχολείο παρέχεται η παιδεία, η οποία συντίθεται από την αγωγή και τη μόρφωση, που καθιστούν τον άνθρωπο ικανό και σωστό να επιβιώσει στην κοινωνία, στην οποία ζει, δρα και κινείται.

1.2. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Moore B., *Political Power and Social Theory*, p. 27, Cambridge 1958.
2. Βλέπε Tinbergen N., *Instiktlehre* S. 16-35. Berlin/Hamburg 1965 και Lorenz K., *Über tierisches und menschliches Verhalten*, München 1965.
3. Tinbergen N., στο ίδιο μέρος.
4. Killenberg W., *Pädagogik*, S. 31, Heilbron 1971.

5. Groothoff H.H., Erziehungswissenschaft, S. 77, Hamburg 1962.
6. Βλέπε Kern W., Die Erziehung der Jugend durch die Jahrhunderte, S. 76, Bremen 1962.
7. Loffer Th., Die grossen Pädagogen, S. 178, Berlin 1973.
8. Loffer Th. στο ίδιο μέρος S. 145.
9. Flitner A./Scheuerl H., Erziehung in Wissenschaft und Praxis, Bd. 2. S. 89, München 1966.
10. Βλέπε Langeveld M.J., Einführung in die theoretische Pädagogik, S. 34-86, Braunschweig 1966.
11. Klafki W., Erziehungswissenschaft σελ. 16, Frankfurt 1982.
12. Fiedler F.E., A Contingency Model of Leadership Effectiveness, p. 153, London 1964.
13. Βλέπε Schneider F., Einführung in die Erziehungswissenschaft S. 140, Graz, Wien 1953.
14. Schneider F., στο ίδιο μέρος, σελ. 143.
15. Fiedler F.E., στο ίδιο μέρος, σελ. 162.
16. Zulliger H., Gespräche über die Erziehung, S. 96, Bern 1970.
17. Rebel K., Zwang-Autorität-Freiheit in der Erziehung, Bd. 31, 112, Berlin 1967.
18. Βλέπε και Bittner G., Für und wider die Leitbilder, S. 125. Heidelberg 1964.